

Da Billesbølle bønder blev selvejere

Den danske selvejebevægelses begyndelse

Af *Finn Stendal Pedersen*

I sin grundlæggende fremstilling af de danske bønders selvejkøb fra midten af 1700-tallet og frem til Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene i 1807 konstaterer Sigurd Jensen, at selvejebevægelsen begyndte i Vestjylland. Grundlaget for denne konstatation er hos Sigurd Jensen, at Gudumkloster gård og gods 12 december 1757 solgtes på auktion med det resultat, at 10 gårdmænd blev selvejere, at godset Bækmark solgtes 28 februar 1758 med det resultat, at 1 gårdmand blev selvejer, og endelig at Grubbesholms fæstere 25 maj 1761 købte det samlede gods på auktion og selv udstykkede det, således at der af det tidligere gods skabtes 23 selvejergårde.¹ Generelt må det nok fremhæves, at Sigurd Jensen her generaliserer på et spinkelt grundlag, da han dels ser bort fra, at en del krongods i Koldinghus amt i Østjylland allerede i begyndelsen af 1740'erne var blevet solgt til selveje,² dels mangler at gennemføre en systematisk gennemgang af landets øvrige skøde- og panteprotokoller.³

I det følgende skal berettes om et godssalg på Nordvestfyn 29 april 1760, et salg der medførte, at en række bønder på Fyn blev selvejere, før Grubbesholmudstykningsen i Vestjylland fandt sted. De økonomiske følger af såvel positiv som negativ art skal belyses nærmere, idet det ikke var problemfrit at blive selvejer i en tid, hvor statssystemet var indrettet på grundlag

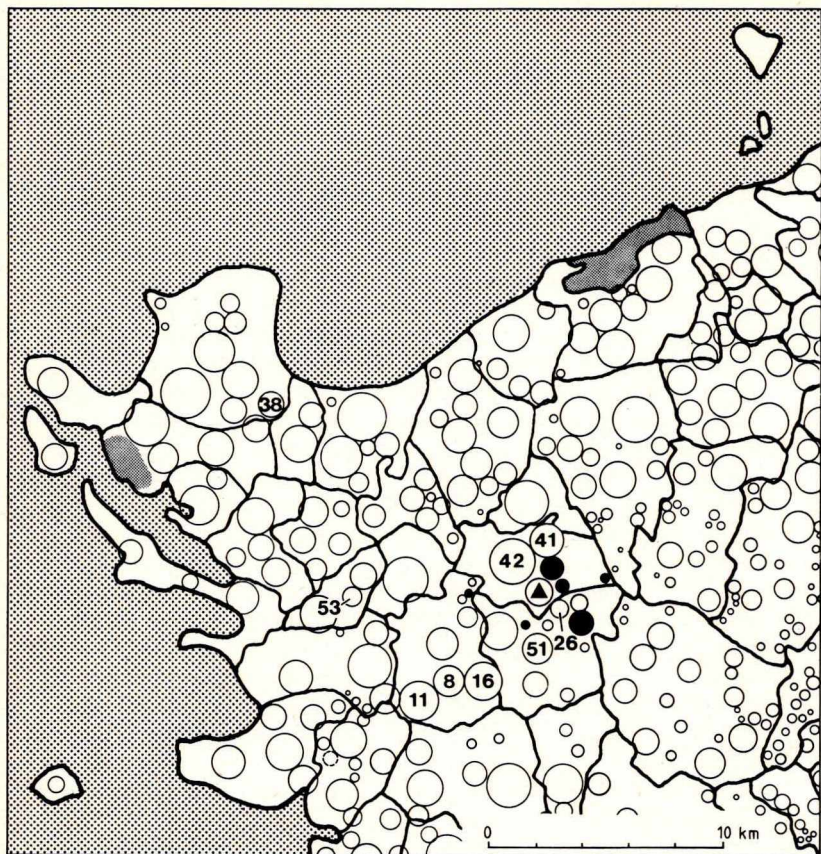
Finn Stendal Pedersen, f. 1943. Lektor ved Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby*. 1983. *Fjelstedgården. Fjelstedgården i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680-1900*. 1985. *Fynsk Landbrugs Vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*. 1985. (disp.).

af godssystemet, og hvor etablerede finansieringsinstitutter manglede.⁴

Selvejekøbene fandt sted i sidste øjeblik. Statens politik var endnu i 1760, som nævnt, baseret på, at landet skulle være opdelt i en række afrundede godskomplekser, hvor godsejeren kunne fungere som ansvarlig mellemmand mellem almuen og myndighederne i en række administrative og, ikke mindst, skatteoprævningsmæssige sammenhænge. Selvom debatten om landboreformer var startet allerede i 1755,⁵ udstedtes der følgelig en forordning 15 maj 1761, der skulle sætte en stopper for den tilsyneladende om sig gribende selvejebevægelse. Ifølge denne forordning blev det forbudt at sælge fæstegods til selveje og dette forbud varede officielt til 13 maj 1769, hvor en ny lov nu tværtimod søgte at gøre det attraktivt for bønderne at blive selvejere. Statens politik var heller ikke ganske konsekvent i de 8 år, forbudet varede, idet kronen selv i perioden solgte en del ryttergods til selveje, således på Fyn i 1764.⁶ Endvidere fandt de private godsejere hurtigt et smuthul i loven, idet man »opfandt« arvefæstet, hvor man skødede gårdene til gårdmændene med alle de sædvanlige rettigheder med hensyn til brug, køb og salg af gårdene, men hvor godsejerne stadig ved opgørelsen af godsets samlede tilliggende formelt kunne medregne de solgte arvefæstergårde i godsmassen. Arvefæstet fik iøvrigt en lang levetid, idet de nybagte selvejergårdmænd hurtigt fandt ud af at sælge småparceller til husmændene som arvefæste, hvorved de undgik at søge om udstykningstilladelse af myndighederne.⁷

Selvejebevægelsen var imidlertid i gang i Jylland og på øerne før maj 1761 og lod sig som nævnt ikke uden videre stoppe af lovgivningen. Dette må tages som udtryk for, at såvel sælgerne (godsejerne) som køberne (bønderne) omkring 1760 så deres absolutte fordel ved at opløse de gamle godsband og de gamle afgiftssystemer og erstatte disse med et rent pengeøkonomisk mellemværende. Perioden 1760–1850 bliver da det tidsrum, hvor dansk, og hermed også fynsk, landbrug kapitaliseres.

Da de første selvejekøb imidlertid skete, før der eksisterede offentlige institutioner, som kunne udlåne til købene, måtte man skaffe de nødvendige penge på anden vis. Først i 1786 skabte det offentlige visse muligheder for lån af overformynderiets midler og i den alm. enkekasse, altså datidens pen-

Figur 1. Omfanget af Billesbølle gods i 1682 ifølge Modelbøgerne til Christian V's matrikulering.¹⁰

- ▲ Markerer Billesbølle hovedgård.
- ⊙ Markerer landsbyer hvor godset har ejendom. Tallet viser procentandelen af det samlede htk. i byen.
- Markerer landsby eller enestegård, hvor Billesbølle har eneejendom.

sionsfonde, mod pant i de købte gårde. Hvorledes skaffede man da pengene til de tidlige selvejekøb, og hvem blev de nye selvejeres kreditorer? Disse forhold skal sammen med købsprikerne nærmere analyseres for Billesbølle gods' vedkommende.

Billesbølle gods

Billesbølle hovedgård blev skabt i 1652 af Steen (Eriksen) Bille gennem nedlæggelsen af 4 gårde i landsbyen Billesbølle i Fjellsted sogn, Vends herred.⁸ Samtidig lagdes en række bøndergårde på egnen ind under den nye hovedgård som hovgørende fæstegods.⁹ I 1682 fordelte godsets ejendom sig som vist på kortet figur 1.

I løbet af perioden 1682 til 1760 skete der visse forandringer i godsets tilliggende. Således blev landsbyerne Kaaberbølle og Padesøbjerg nedlagt og jorderne indlemmet i hovedgårdsdriften, selvom der stadig betaltes skat af den matrikulerede jord. Herved forsvandt 3 gårde og 4 husmandssteder med jord, med et samlet jordtilliggende på 13 tdr. htk. fra fæstegodset, mens hovedgårdsjorderne øgedes med 33%. Endvidere blev en del fæstesteder købt og solgt fra andre godser i perioden, således at det gods som i april 1760 blev udbudt til salg fordelte sig som vist i tabellen figur 2.¹¹ Fordelingen af godset som den er vist i figur 2 er endvidere gengivet på kortet figur 3. Heraf fremgår det, at godsfordelingen var blevet mere koncentreret og velaf-rundet i periodens løb. Ejeren af Billesbølle gods siden 1755 hofjunker Holger Sehestedt kom få år efter overtagelsen i pen-genød og så det som sin eneste udvej at udbyde godset til salg. Pengetrangen er formentlig grunden til de særprægede auk-tionsbetingelser, der i det følgende kort skal refereres. Udover godset solgtes alt indboet på hovedgården på en umiddelbart efter foretaget løsøreauktion, hvad der igen var med til at øge den samlede indtægt ved salget, da det normale ved godsauktioner var, at godset blev solgt samlet og med det på hovedgården værende indbo i avlsbygninger og hovedbygning.

Auktionen over godset 28 april 1760

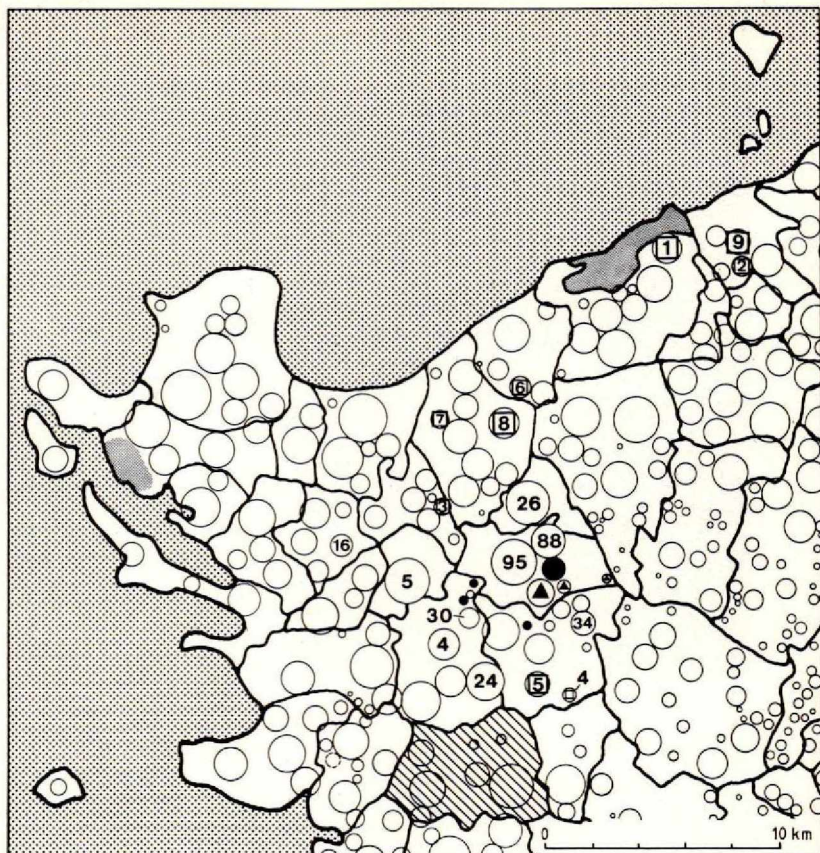
Af auktionsprotokollen fremgår det, at der 28 april 1760 blev holdt samling til auktion over Billesbølle gård og gods i gæst-giverhuset i Gribsvad.¹² Auktionen fandt sted på ejeren hofjun-ker Holger Sehesteds begæring og var blevet behørigt be-kendtgjort gennem plakater, der foruden tid og sted nærmere omtalte auktionsbetingelserne. Auktionen påbegyndtes ved, at Holger Sehestedt personligt mødte op og lod auktionsbe-

Figur 2. Oversigt over Billesbølle gods i henholdsvis 1682 og 1760.

Landsby	Ialt htk. 1682 i byen	Antal gårde 1682	Antal huse med jord	Antal huse u. jord 1682	Billes bølle gods' htk. i 1760	Antal gårde	Antal huse med jord	Antal huse uden jord	Billes- bøllens andel af byen i %
Fjelsted by	93,45	16	1	15	88,77	16	0	15	95%
Kaaberbølle*	7,56	2	1	0	7,41	0	0	1	100%
Fjellerup	53,80	9	0	4	47,56	8	0	5	88,4%
Sletterod	27,51	5	1	3	27,51	5	1	4	100%
Billesbølle*	39,55	1	1	0	40,40	1	1	1	100%
Padesøbjerg*	5,61	3	3	1	5,50	0	0	1	100%
Harndrup	131,15	22	11	3	34,54	6	0	4	26,3%
Erterup	36,31	7	3	0	12,35	3	0	0	34,0%
Ormehøj	5,82	1	0	0	5,82	1	0	0	100%
Blankenborg	0,64	0	1	0	0,64	0	1	0	100%
Taarup	77,14	13	1	3	18,84	4	0	0	24,4%
Lunge	69,75	11	4	6	2,47	1	0	0	3,5%
Tryden	4,20	1	0	0	4,91	1	0	0	100%
Hønnerup Skov*	5,57	—	0	0	5,54	0	0	0	100%
Hønnerup	42,46	7	5	0	12,76	3	0	0	29,8%
Ejby	164,78	21	2	5	8,84	1	0	0	5,4%
Byllerup	35,20	7	2	3	5,76	1	0	0	16,4%

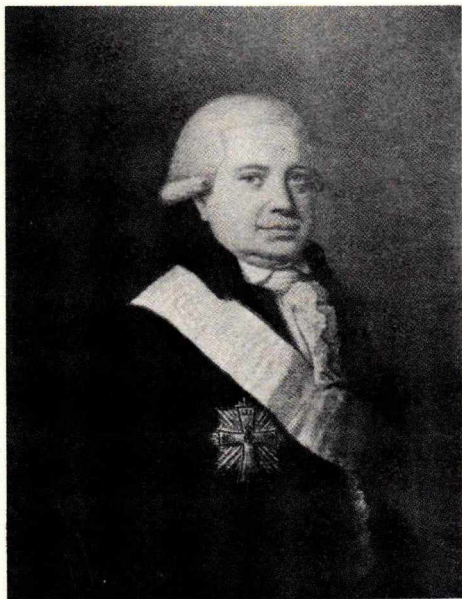
* Kaaberbølle og Padesøbjerg var i perioden 1682–1760 blevet underlagt hovedgården Billesbølle, således at gårdene og husene med jord var blevet nedlagt. Dog betales der stadig skat af jorden. Hønnerup Skov havde formentlig tidligere været en adelig sædegård, men var blevet nedlagt, da der ikke hørte bøndergods til. Den blev derfor skyldsæt som »anden jord« ved matrikuleringen i 1682.

tingelserne læse op med en enkelt væsentlig rettelse til de trykte bestemmelser. Heri hed det, at man først ville opråbe de enkelte gårde og huse efter jordebogen og lade den højstbydende stå ved sit bud, indtil man dernæst havde indhentet et samlet bud på gård og gods. Sælgeren stod da frit for at vælge mellem de gjorte bud og ligeledes at forsøge en anden og tredje auktion, hvis han ikke ville acceptere nogen af de gjorte bud. Denne procedure blev nu mundtligt ændret af hofjunkeren, således at man først opråbte godset samlet under et og dernæst prøvede bud på de enkelte dele af godset efter jordebogen. Hvis

Figur 3. Billesbølle gods ved auktionen den 28. april 1760.

- ▲ Markerer hovedgårdsjorder under Billesbølle.
 - ⊕ Markerer andre hovedgårde på egnen.
 - Markerer en landsby eller enestegård hvor Billesbølle er enejer.
 - Ⓢ Markerer en landsby hvor Billesbølle har gods. Tallet i cirklen angiver procentandelen til godsets ejendom.
□ 1. Harritslevgård 2. Sandagergård 3. Bubelgård 4. Erholm 5. Søndergårde	6. Oregård 7. Kjergård 8. en del af Holse by, Holsegård 9. Enggård
- ▨ skraverteret område angiver Kerte sogns kongekorntiende.

*Holger Sehested
1735–1811) til Tim
og Bjerre m.m.
Portrættet viser den
ældre Holger
Sehested, efter at
han i 1772 var
avanceret støt
gennem årene fra
hofjunker og til hvid
ridder i 1782.
(Danmarks grafiske
Museum).*

summen af de sidste bud oversteg det bedste samlede bud, ville godset blive solgt stykkevis og delt, men de gjorte bud skulle prøves ved en efterfølgende 2. og måske 3. auktion. Herved var situationen vendt om. Hvor de enkelte bud efter de trykte betingelser kunne anvendes til at presse et samlet bud i vejret, kunne de enkelte bydende nu, efter at det samlede bud var afgivet, selv sikre sig en opdeling af godset, hvis de tilsammen kunne overbyde det første bud. Bønderne kunne med andre ord efter den ændrede procedure sikre sig selveje, mens de før måtte afvente og i givet fald acceptere at se sig overbudt ved det efterfølgende samlede opråb. Ved oplæsningen af auktionsbetingelserne får vi endvidere en påmindelse om, at stavnsbåndet eksisterede, idet Holger Sehestedt reserverede sig de jydekarle, som fandtes på gården i hans tjeneste, og som han havde bragt med sig fra Jylland, mens det øvrige unge mandskab på godset fulgte med ved det samlede opråb.

Udover de nævnte forhold indeholdt auktionsbetingelserne ialt 22 forskellige punkter, hvoraf kun de vigtigste skal næv-

På billedet ses Gribsvad kro i den skikkelse kroen havde ca. 100 år efter auktionen. N. F. Niss viser på sit litografi en modtagelse af Frederik VII ved den festsmykkede kro omkring 1860. (Frederiksborgmuseet).

nes. Bøndergodset sælges uden restance af kgl. skatter og kontributioner samt afgift af beboernes gårde og huse, og alle fæstemålene forbliver i kraft til efterlevelse for køberen af jorden ifølge loven. Hvis godset sælges delt ved auktionen, skal bønderne være forpligtede til at pløje og at besørge forårssæden ved hovedgården i jorden efter hidtidig sædvane.

Vedrørende betalingsbetingelserne fastsættes det, at de købende skulle erlægge købesummen året efter den 11. juni 1761 i Jens Nissens gård i Odense, men da de overtog ejendommen fra 1. maj 1760, skulle de derudover erlægge 5% af købesummen i rente for perioden 1. maj 1760–11. juni 1761. Desuden skulle den købende selv udrede det fulde auktionssalær samt udgifter til udstedelse af skøde.

Efter gennemgangen af betingelserne kunne man derpå skride til selve auktionen. Først blev det samlede gods sat under hammeren og indsat for 47.000 rdl. Den højstbydende

blev derpå storkøbmanden Peter Eilschou fra Odense med et bud på 49.000 rdl.

Ved det efterfølgende opråb på de enkelte gårde og huse efter jordebogen skulle det derpå vise sig, om godset skulle forblive samlet. Ved sammenlægningen af de enkelte bud kom den samlede tilbudssum for godset godt 2.100 rdl. over købmand Peter Eilschouws bud. Ved at gennemgå buddene fra dette første såkaldte »separate« opråb fornemmer man den spændte atmosfære i gæstgiverhuset. Her var chancen for bønderne til at erhverve selveje og for nabogodsejerne til at komplettere deres godsbesiddelser, men kun hvis alle interesserede bød nok til at komme over de 49.000 rdl., og samtidig med at man nødtigt skulle byde for højt og stå med en alt for dyr ejendom ved den efterfølgende 2. auktion. En række lokale gårdmænd fra godset selv eller nabogodserne ses på 1. auktion at have budt på flere gårde og huse, ofte andre end de steder, som de selv beboede, således f.eks. gårdmand Jørgen Nielsen af Fjelsted og Jens Nielsen Skralle af Skrallen i Rørup sogn. Desuden må nævnes den yderst aktive Jørgen Larsen af Gilbro Mølle. Disse og andre mænd af almuen bød på auktionen frejdigt løs sammen med de tilstedeværende godsejere og handelsmænd fra købstæderne. Foruden hovedgårdsjorderne solgtes ialt 50 gårde, to bol og 28 huse uden jord på auktionen. Gårdene solgtes for hovedpartens vedkommende (35 gårde) pr. kommission, d.v.s. til en person, der havde fuldmagt til at byde på andres vegne, uden at de sidstnævntes navne kom frem eller fremgår af auktionsprotokollen. Denne fremgangsmåde med bud ved stråmænd kunne dels sløre, hvem der virkelig var interesserede i den enkelte gård, således at overbud kunne undgås, dels kunne den benyttes, når låneforholdene var uafklarede, men man alligevel måtte byde. I givet fald havde man et år til at finde de nødvendige lån eller til at finde en ny køber med penge. Fremgangsmåden betød imidlertid også, at de bydende pr. kommission blev ansvarlige overfor auktionarius, hvis der senere blev problemer med at få købesummen erlagt af den person, der havde givet fuldmagt. Et nærmere studium af buddene ved 2. auktion, der fulgte den 29. april 1760, og de senere udstedte auktionsskøder viser imidlertid, at kommissionsbuddene og fuldmagterne i de fleste tilfælde er benyttet for at kunne stille en evt. krævet kaution.

Blandt storkøberne ved den endelige 2. auktion var etatsråd Simonsen til Erholm og Søndergårde, der erhvervede 4 gårde og 1 hus, krigsråd Hans Wedelee, der købte 5 gårde og 4 huse, samt brødrene Hans Larsen på Sværupgård og Jørgen Larsen i Gilbro mølle, der tilsammen erhvervede 9 gårde og 4 huse. Iøvrigt blev der solgt seks gårde enkeltvis til personer af borgerstanden, køberne var sr. Jegsen på Billesbølle, Julius Erichsen i Nørskov, Lars Lindegaard i Faaborg, kammerjunker Pfuhel, mr. Dreyer på Wedellsborg og madame Lintrup på Bubelgård. Ud fra auktionsprotokollens oplysninger om budene ved 2. auktion blev ialt 15 af gårdene købt af personer udenfor bondestanden. Den samlede købesum for det samlede gods blev ved 2. auktion ialt 58.523 rdl. Oversigten figur 4 viser, hvorledes de 50 gårde blev solgt. Det fremgår endvidere af figur 4, at priserne pr. td. htk. varierede stærkt også indenfor den enkelte landsby, et forhold der formentlig må tilskrives forskelle i den enkelte gårds dyrkningstilstand, i bygningstilstanden, samt i byrderne til aftægtsydelse etc. Forhold der ikke kan aflæses af auktionsdokumenterne.

Omfanget af nye selvejere

Umiddelbart fremgår det af auktionsprotokollen, at 12 af de 50 gårde blev solgt til selveje til de tidligere fæstere og yderligere fire gårde blev solgt til selveje til andre beboere på godset, således at ialt 16 gårde blev selvejergårde på auktionen i 1760, mens de øvrige gårde blev solgt til lokale godsejere og borgere.

Imidlertid viser det sig ved nærmere eftersyn af skøde- og panteprotokollerne for Vends herred for de efterfølgende år, at auktionsprotokollen ikke er pålidelig som kilde til oplysning om de senere ejerforhold. En række af de gårde, der på auktionen var købt til selveje, måtte ved betalingsfristens udløb afhændes til kautionisterne eller nye købere, der derpå fik auktionsskødet udstedt i deres navn. Andre gårde, der var købt af fremmede på auktionen, fik derimod status af selvejergårde eller blev indlemmede i nabogodsernes tilliggende.

Gennemgangen af skøde- og panteprotokollerne har givet oplysninger om 47 af de 50 gårdes skæbne.¹³

Ifølge skødernes tinglysning blev kun 11 gårde umiddelbart selvejergårde i 1761, mens 16 gårde blev indlemmede i et an-

Figur 4.

<i>Landsby</i> Beboer i 1760	Hart- korn	Købe- sum pr. hov- td. htk. fri	hus- ejen- dom	tilslået ved andet bud
<i>Fjelsted</i>				
Lars Ibsen**	7-7-1-0	129		Anders Jespersen i Fjelsted
Jørgen Pedersen	7-4-1-2	241		Gilbro Møller*
Lars Jørgensen*	5-1-1-0	159		Beboeren selv
Jørgen Jørgensen	5-2-0-1½	362		Hans Wedeleer
Jørgen Andresen	5-2-0-1½	362		Hans Wedeleer
Lars				
Christophersen	5-7-1-0	163		Knud Sørensen på Billesbølle
Hans Christensen*	3-7-0-1	152		Beboeren selv
Jens Jacobsen*	5-1-3-2	131	H	Beboeren selv
Hans Hansen	5-6-3-1	224		Jens Jørgensen, Harndrup
Niels Madsen*	6-5-2-1	137	H	Beboeren selv
Jens Jensen	5-4-0-0	130		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
Ole Nielsen	5-1-1-2	152		Jens Sørensen i Bubel
Jørgen Nielsen*	4-2-1-0	222		Beboeren selv
Rasmus Michelsen	5-1-0-0	152		Hans Sørensen i Gremmeløkke
Hans Jensen**	5-3-0-0	144		Niels Tryden
Jesper Olesen**	4-4-2-2	221		Jørgen Nielsen i Fjelsted
<i>Fjellerup by</i>				
Jens Steffensen	5-6-2-2	115		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
Rasmus Hansen	4-3-0-0	162		Hans Larsen på Sværupgaard
Niels Jensen*	12-4-3-2	126	H	Beboeren selv
Niels Hansen*	5-0-2-1	120		Hans Larsen på Sværupgaard
Gert Hansen*	6-4-0-2	102		Beboeren selv
Paul Olesen*	5-2-2-0	111		Beboeren selv
Rasmus Andersen	5-2-2-0	100		Anders Nielsen fra Nellerod
Jesper Nielsen	3-4-2-1	169		Jørgen Larsen i Gilbro Mølle
<i>Sletterod by</i>				
Niels Iversen*	6-4-1-1	150	B	Beboeren selv
Jens Hansen	6-4-0-0	124		Julius Erichsen i Nørskov
Hans Andersen	4-3-3-1	120		Sr. Jegsen på Billesbølle
Peder Nielsen	5-0-1-1	100		Lars Vintapper i Aalsbo
Anders Andersen	4-7-1-2	130	H	Beboeren selv

Figur 4 (fortsat)

<i>Landsby</i> Beboer i 1760	Hart- korn	Købe- sum pr. hov- td. htk. fri	hus- ejen- dom	tilslået ved andet bud
<i>Harndrup by</i>				
Christen Nielsen*	11-1-0-2	100	X	Niels Iversen i Sletterod
Anders Nielsen	6-7-0-2	100		Niels Møller i Harndrup Mølle
Hans Jensen	5-3-0-2	82		Hans Larsen på Sværupgaard
Peder Pedersen	4-6-0-0	82	X	Jens Skralle
Jens Nielsen*	3-6-1-0	72	X	Beboeren selv
Mads Christensen	2-4-2-0	104	X	Lars Tømmermand i Harndrup
<i>Etterup by</i>				
Jens Erichsen	6-4-0-0	150		Lars Lindegaard i Faaborg
Peder Andersen	4-6-0-1	200		Gilbro Møller
Ole Jespersen	0-1-3-0	129	Ug	Knud Hamborg
<i>Ormehøj</i>				
Peder Olesen	5-6-2-1	160		Gilbro Møller
<i>Blankenborg</i>				
Hans Olesen	0-5-0-1	392	X	Hjulmand Anders Sørensen i Fjelsted
<i>Taarup by</i>				
Anders Pedersen	4-6-3-0	111		Etatsråd Simonsen
Hans Madsen	4-0-2-2	110		Etatsråd Simonsen
Claus Knudsen	4-0-2-2	81		Etatsråd Simonsen
Lars Mogensen	4-0-2-2	82		Etatsråd Simonsen
<i>Lunge by</i>				
Lars Pedersen*	2-3-3-0	80	X	H Jens Larsen, beboerens søn
<i>Tryden</i>				
Niels Jørgensen	4-7-1-1	336		Mr. Dreyer på Wedellborg
<i>Hønnerup Skovs Enemærke</i>				
	5-7-1-1	357	-	- Hans Wedeleer
<i>Hønnerup by</i>				
Niels Nielsen	5-7-0-0	100	X	Hans Wedeleer
Niels Jensen	5-2-0-0	155		Hans Wedeleer
Peder Lucassen	1-5-2-1	120	X	Lars Vintapper i Aalsbo
<i>Ejby by</i>				
Jørgen Larsen	8-6-3-0	160	X	Hans Wedeleer
<i>Byllerup by</i>				
Rasmus Andersen	5.6-2-1	130	X	H Kammerjunker Puhl

H = Husejendom

B = Bondeejendom

X = Hoverifri

det gods. De fire gårde i Taarup, en gård i Etterup og en gård i Hønnerup blev indlemmet i Erholm-Søndergaarde gods. Fem gårde i Fjelsted og Harndrup byer blev købt af Bubelgård i Indslev sogn. Fire gårde i Fjelsted og Fjellerup byer blev købt af Harritslevgård i Skovby sogn, og en enkelt gård i Fjelsted by blev købt af Sandagergård i Nørre Sandager sogn.

De 20 gårde, hvis skæbne iøvrigt er kendt, blev altså købt af andre end de hidtidige fæstebønder på godset og de lokale godsejere. Hvis man går skøderne igennem, blev de tilsyneladende købt ud fra vidt forskellig baggrund, men fælles synes at have været, at man har betragtet det som en god og sikker investering af en til rådighed værende kapital. Fælles for disse 20 gårde er det, at de alle blev selvejergårde inden de offentlige lånemuligheder i statens pensions- og forsikringsfonde blev etableret fra 1786 og frem.

De sidste tre gårdes skæbne har som nævnt ikke kunne klarlægges for de følgende årtiers vedkommende. Det vil dog herudfra ikke være urimeligt at antage, at de manglende oplysninger har deres baggrund i, at disse tre gårde under en eller anden form fik etableret selveje.

Det kan yderligere tilføjes, at de fem gårde, som blev solgt til Bubelgård, allerede i 1781 i forbindelse med et arveskifte blev solgt til selvejendom til de hidtidige fæstere.

Endelig bør det nævnes, at der på dele af den tidligere hovedgårds skattepligtige jord blev etableret tre nye selvejerbrug allerede i 1761 i forbindelse med auktionen. Det drejer sig om Hønnerup Skovs Enemærke, senere kaldt Hønneruplund, samt Padesøbjerg, der blev delt i to mindre brug.

Selvom der altså oprindeligt kun blev oprettet 11 (måske 14) selvejergårde ved auktionen i 1760, så var der dog sat en udvikling i gang som medførte, at situationen i 1786 var vendt om, således at kun 11 gårde nu var under et gods kompleks. I løbet af årene 1761–1786 var der altså blevet 39 selvejergårde af de oprindelige 50 fæstegårde, og hertil kommer så de tre nye brug på den tidligere hovedgårdsjord.

Var prisen rigtig?

Kunne det så betale sig at investere i gårdenes køb på det pågældende tidspunkt? Dette skal nærmere diskuteres i det følgende. Priserne på de enkelte dele af godset fremgår af figur 5.

Figur 5.

Billesbølle hovedgård		
+ Hønderup Skovs enemærke		
+ Padesøbjerg + Kåbberbølle	ialt	13.683 rdl.
Bøndergårdene	–	40.003 rdl.
Husene	–	2.301 rdl.
Kerte sogn kongekorntiende	–	2.530 rdl.
		<hr/>
Total		58.523 rdl.

Det er allerede konstateret, at Holger Sehestedt tjente 9.523 rdl. ved at sælge godset delt, altså små 20% mere end Peter Eilschou havde budt. Sætter vi denne merfortjeneste til en årlig rente på 4% p.a., uden afdrag på hovedstolen, (4% var det normale på obligationslån i Fynbo Landstings skøde- og pante-protokoller i årene 1760–1780) svarer dette til en årlig ekstra renteindtægt på 380 rdl, mens hele renteindtægten af salgs-summen ville være 2.339 rdl. årligt. Var det så en rimelig pris, Holger Sehestedt fik for godset?

Af den medfølgende jordebog til auktionen fremgår det, hvad den enkelte bonde og/eller husmand betalte om året.

Ifølge jordebogen havde samtlige bønder i 1760 afløst landgildeydelseerne i naturalier med en pengeafgift.¹⁴ 40 af gårdene ydede hoveri, mens 10 gårde havde hoveriet afløst af en pengeafgift. En enkelt gård angives, at have bondeejendom, og den var som den eneste i landsbyen hoverifri. 6 andre gårde angives at have husejendom, og af disse 6 gårde var de to hoverifri og de fire hoverigørende.

Hovedproblemet har følgelig været at beregne værdien af hoveriydelsen til hovedgården. Derudover kan man få et glimt

Figur 6.

36 hoverigørende fæstegårde	1,5 rdl. årl. pr. td. htk.
4 hoverigørende husejendomsgårde	1,3 rdl. årl. pr. td. htk.
2 hoverifri husejendomsgårde	2,2 rdl. årl. pr. td. htk.
1 hoverifri bondeejendomsgård	2,4 rdl. årl. pr. td. htk.
8 hoverifri fæstegårde	3,5 rdl. årl. pr. td. htk.
(7) hoverifri fæstegårde	2,7 rdl. årl. pr. td. htk.

af den økonomiske fordel ved henholdsvis bondeejendom og husejendom.

Gennemsnittet af de enkelte kategoriers årlige ydelser pr. td. htk. er derfor beregnet og gengivet i tabellen figur 6.

Materialet er yderst spinkelt, men tilsyneladende har fordelene m.h.t. årlige afgifter været ret begrænsede for husejendomsgårde og bondeskyldsgårde, men et sted mellem 10 og 15% har man dog sparet i afgifter. At bondeejendomsgården var hoverifri, kan kun skyldes dens særlige status, der altså har kunnet sikre hoveriafløsningen. Gennemsnitsafgifterne for hoverifri fæstegårde trækkes stærkt op af enestedet Blankenborg på 0,6 tdr. htk. Ved at trække dette sted ud af opgørelsen falder den gennemsnitlige årlige afgift pr. td. htk. i landgilde- og hoveriafløsning fra 3,5 til 2,7 rdl. Da afgiftsniveauet iøvrigt, som det fremgår af figur 4, var stærkt svingende fra landsby til landsby pr. td. htk., har jeg fundet det rimeligt at slutte, at tallene for Billesbølle gods viser, at pengeafløsningen for hoveriet blev sat til omtrent samme niveau som landgildeafløsningen. Jeg har derpå beregnet værdien af de hoverigørende gårdes hoveriydelse til det samme som den pågældende landsbys gennemsnitlige landgildeafløsning pr. td. htk. Herved når man frem til følgende værdi af landgilde-, hoveri- og huspenge på godset pr. år.

1. hovedgårdens husafgifter	5,9 rdl.
2. bøndergårdenes landgilde- og hoveriafløsninger	456,2 rdl.
3. bøndergårdenes hoveriydelser ansat til	314,1 rdl.
4. huspenge af husmændene	90,9 rdl.
Total	<hr/> 867,1 rdl.

Dette totaltal svarer til en forrentning på 4% af en kapital på ialt 21.678 rdl. Når dette sammenholdes med, at der ialt på hovedgårdens jorder blev budt 13.683 rdl., ledes man frem til at antage, at et rimeligt bud ud fra forretningsmæssige overvejelser ville have været et sted mellem 30.000 og 40.000 rdl., og at også Peter Eilschous samlede bud havde været favorabelt for sælgeren.

Set fra bøndernes side var situationen en anden. De havde en samlet afgiftsbyrde på ialt 770 rdl. Kapitalværdien haraf til

4% forrentning ville have udgjort 19.250 rdl. Da køberne af bøndergodset rent faktisk gav det dobbelte, kom bønderne til at sidde dobbelt så hårdt i deres selverhvervede gård som før, mens fremmede købere, som skulle overholde fæstebrevene, kom til at lide et årligt indtægtstab af investeringen svarende til 43% af den samlede investering.

Set fra de nye selvejerbønders side kan dette forklares ud fra det forhold, at hoveriafløsningerne ikke svarede til de faktiske omkostninger ved at yde hoveri fra de hoverigørende bønders side, så den ovenførte værdiberegning af hoveriydelse er for lav. For de nye køberes vedkommende, som ikke selv overtog gårdene, kan tabet derimod kun forklares ud fra, at man mente at gøre en god investering, og at de fremtidige prisstigninger ville kunne opveje det manglende årlige afkast. Den gennemsnitlige købspris pr. td. htk. var 140 rdl. svarende til en årlig rentebyrde pr. td. htk. på 5,6 rdl. Priserne på auktionen var altså en god forretning for sælgeren, mens de fra købernes side kun kan forklares med, at tilliden til forbedret produktivitet og til konjunkturernes fortsatte forbedring var stor hos køberne.

Udviklingen i belåningen

Det har vist sig at være yderst vanskeligt at følge de enkelte gårdes skæbne og belåning i årene umiddelbart efter 1760 ud fra skøde- og panteprotokollerne. Der var nemlig ingen lov-mæssig pligt til at tinglyse skøder og panteobligationer. Det beroede helt på de nye ejere og kreditorerne, om de ønskede at sikre sig deres ejendomsret og tilgodehavender gennem en tinglysning på landsting eller herredsting/birketing, og da as-surancer endnu var en forholdsvis ny og ukendt foreteelse, var der heller ikke af den grund nogen anledning til at sikre sig gennem tinglysning.

Det var derfor de mere kapitalstærke og pengevante køb-stadsborgere samt adelige og embedsmænd, som sikrede sig deres rettigheder gennem anmeldelse til retten, mens bønderne stadigvæk, som nævnt, mistroiske holdt sig tilbage fra en offentlig registrering af deres ejendom og formue. Skøder og andre værdipapirer havde det bedst god gemt af vejen i mørket på kistebunden. Dette forhold bevirker således, at en række

skøder og lån ikke er registreret i de offentlige arkiver, selvom man ved senere transaktioner kan se, at de har eksisteret.

Af de 34 gårde, hvis finansieringsforhold er af interesse i perioden efter auktionen, er der således en del, hvis skøder ikke kan findes, ligesom belåningsforholdene som helhed kun er sparsomt belyst. Den totale lånemasse ifølge skøde- og pante-protokollerne var for de 34 gårde i 1762 på ialt 5.930 rdl., mens gårdenes samlede købesum var 27.660 rdl. Af de 34 gårde var kun seks belånte. Sættes den samlede belåningssum op mod købspriserne, finder man, at der må have været en utrolig høj selvfinansiering blandt de nye selvejere. Da vi af enkelte eksempler, som findes, kan se, at man i høj grad har lånt hos hinanden og af tjenestefolk og slægtninge i andre sogne, ligesom man i høj grad har kautioneret for hinanden ved disse og de tinglyste lån, ville en anslået belåningsgrad på 75–80 procent af købesummerne virke mere troværdig. Imidlertid kan man nok tillade sig at slutte, at uanset om man selv havde pengene eller lånte dem af slægtninge og bekendte, så må der i årene forud for auktionen i 1760 være sket en stærk kapitalopsparing i den nordvestfynske landbefolkning, siden man i den grad kunne undgå at låne hos købstadsborgere og godsejere, som ville have krævet en tinglysning af deres tilgodehavende.

Imidlertid kan det ses af de gårdes forhold, hvorom oplysninger er bevaret, at de ofte måtte hente lånene vidt omkring, og det er derfor nok også tvivlsomt, om opsparingen i landbefolkningen på dette tidspunkt var stor nok til, at man som samfundsgruppe havde kunnet klare lånebehovet ved en generel selvejebevægelse.

Mange af de nye selvejere fik problemer i de første år med at skaffe pengene til fuld betaling af købesummen og til forrentningen af den lånte kapital. De måtte så sælge eller lade gården gå på tvangsauktion. De nye selvejergårde handles forholdsvis tit i de følgende 20 år. Endvidere købtes hovedparten af de 15 gårde, som ikke i første omgang formelt blev selvejergårde, til selveje i løbet af ti-året fra 1760–1770 til nogenlunde den samme pris, som de var blevet solgt for ved auktionen i 1760.

Et eksempel på, at lånemarkedet endnu ikke i 1760 var udviklet, udgøres af de gårde, hvis kreditorer fik tilskødet gårdene i stedet for at få udstedt obligationer mod pant i gårdene. Det er selvfølgelig et spørgsmål, om disse gårdes formelle fæ-

stestatus ikke bør henregnes til selvejgårdene, men på den anden side var de formelt fæstegårde og blev behandlede som sådanne af såvel myndigheder som de nye ejere. I 1760 var gård nr. 7 i Fjelsted by blevet købt af fæstebonden Niels Jørgensen fra nabosognet Gelsted. Efter terminen 11 juni 1761, hvor hele købesummen forfaldt, måtte han imidlertid tinglyse, at han kun var fæster på gården.

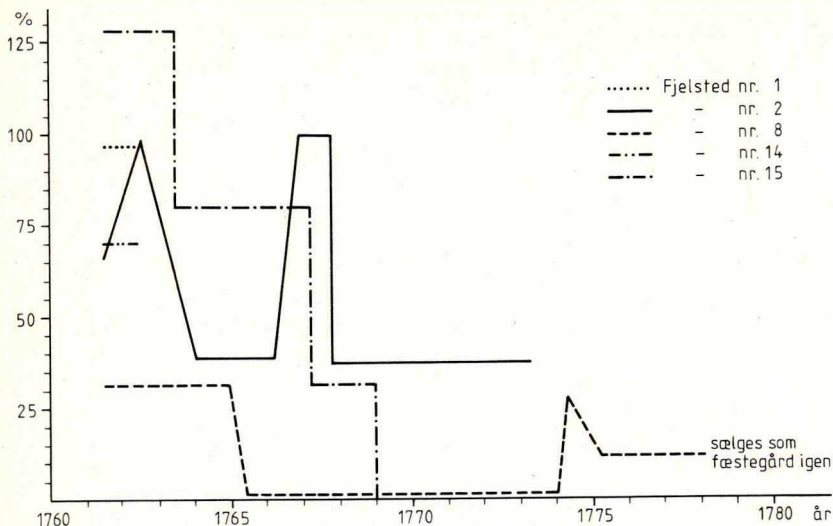
»Den 19 oktober 1761 mødte Niels Jørgensen af Tryden nu boende i Fjelsted og tilkendegav, at det bud, han har gjort ved auktionen den 29 april 1760 over Billesbøllegård og gods på Hans Jensens gård i Fjelsted, er sket for Thomas Pedersen fra Lykkesborg og Rasmus Jørgensen fra Hindevad, og tilstod han, at auktionsskøde på dem uden hans og arvingers præntion måtte udstedes, og hvorefter han tilstod, at tingsvidne på vedkommende begæring måtte udstedes, som stedt blev.¹⁵

I de følgende år blev Thomas Pedersen og Rasmus Jørgensen anført som ejere af gården i amtstuerregnskaberne og Niels Jørgensen som fæster.¹⁶ I opgørelsen over lånemassen er købesummerne for disse fæstegårde ikke medregnet, selvom de vel faktisk er at betragte som lån til finansiering af gårdkøbet.

I tabellen figur 7 er belåningen af enkelte gårde i Fjelsted by vist og vanskeligheden ved at få et rimeligt overskueligt billede af belåningen og udviklingen i belåningen skal nærmere illustreres ved en gennemgang af forholdene på enkelte af disse gårde.

Matrikel nr. 1 i Fjelsted by var i 1760 beboet af fæsteren Lars Ibsen, og den blev på auktionen købt af fæsteren af gård nr. 10 i samme by, sognefogeden Anders Jespersen, der selv var fæster under Harritslevgård. Han fik udstedt auktionsskøde den 17 november 1761.

Allerede den 8 december 1760 lånte Anders Jespersen 200 rdl. af Lars Hansen Ellegaard i Kindstrup by mod pant i matrikel nr. 1. Købesummen for gården var 1020 rdl., som altså med renter skulle betales til juni termin 1761. På en eller anden måde må Anders Jespersen have fået samlet pengene sammen til at svare købesummen i løbet af sommeren 1761, siden han fik udstedt skøde i november samme år. Den 23 juni 1762 lånte han 1000 rdl. af en hr. Wind i Slesvig mod 1. prioritet i

Figur 7. Oversigt over udviklingen i belåningen af fem gårde i Fjelsted by. Belåningen på de enkelte gårde er beregnet i forhold til gårdenes købspris på auktionen i 1760. De anførte gårdnumre i signaturforklaringen angiver matrikelnummer i Chr. V's matrikel 1688.

gården matrikel nr. 1, og samtidig blev lånet til Lars Hansen Ellegaard indløst. Det sandsynligste er da, at Anders Jespersen i første omgang måtte klare sig igennem med kortfristede lån og de 200 rdl., indtil han endelig i juni 1762 fik klaret en samlet låneoptagning på 98% af købesummen.

Senere i 1762 døde Anders Jespersen imidlertid, og 6 september 1762 solgte hans enke Maren Olufsdatter til fru Hagedorn på Harritslevgård for 1000 rdl., samtidig med at obligationslånet på 1000 rdl. fra Wind transporteredes til den nye ejer. Overtagelsen er formentlig sket for at hjælpe enken ud af de store forpligtelser ved dødsboets opgørelse, da købesummen svarer til det optagne lån og er 20 rdl. mindre end købsprisen på auktionen. Lars Ibsen sad endnu som fæster på gården i 1762 og en del år endnu, og hans fæstebrev skulle overholdes, så investeringen har givet underskud til såvel Anders Jespersen som godsejeren på Harritslevgård, hvor gården forblev, indtil den blev solgt til selveje i 1801.

Matrikel nr. 2 i Fjelsted by var i 1760 beboet af fæsteren Jørgen Pedersen, og på auktionen i april 1760 blev den købt pr. kommission af Jørgen Larsen i Gilbro Mølle for 1820 rdl. Den 18. december 1762 blev der udstedt auktionsskøde til degnen Ulrik Frederik Mikkelsen sammen med en kvittering på, at købesummen var erlagt. Ulrik Frederik Mikkelsen havde ikke kunnet skaffe den nødvendige kapital til juni 1761, så 11. juni 1761 måtte sælgeren Holger Sehestedt acceptere en 4% obligation mod 1. prioritet i gården på ialt 1200 rdl. I december 1762 lånte Ulrik Frederik Mikkelsen derpå 1000 rdl. af Julius Erichsen i Gribsvad mod 1. prioritet i gården samt 800 rdl. af præsten Joachim Wielandt mod 2. prioritet i gården. Han kunne nu indfri sin obligation til Holger Sehestedt og de øvrige kortfristede lån, som han måtte have stiftet, og fik derpå udstedt adkomst på gården. Den 17 december 1764 solgte Ulrik Frederik Mikkelsen gården til kornét Michael Carlsen for 2600 rdl. Den 3. april 1766 solgtes gården derpå til Hans Frederik Pultz til Hønneruplund ligeledes for 2600 rdl. Den 18. juni 1768 solgtes gården videre til Jørgen Henriksen i Ore Skovmølle for 2650 rdl. Igennem alle disse transaktioner var fæsteren Jørgen Pedersen stadig på gården. Den 11. juni 1773 blev der så udstedt skøde til Jørgen Pedersens søn Peder Jørgensen Møller. (Dette skøde blev ikke tinglæst, men det nævnes ved et senere skøde 3 januar 1788 til Peder Jørgensen Møllers søn Lars, af samme grund kan prisen ved overgangen til selveje ikke oplyses.) Ejerne fra 1760 til 1773 har haft en lav forrentning af den investerede kapital, men Ulrik Frederik Mikkelsen opnåede en gevinst ved salget i 1764, som opvejede den lave forrentning og gav ham en pæn samlet spekulationsgevinst. Da prisen i 1773 er ukendt, er det umuligt at vurdere de senere ejeres gevinst, men prisen i 1766 og 1768 var stagnerende, så det er usandsynligt med en ny gevinst ved salget i 1773.

Matrikel nr. 8 i Fjelsted by havde i 1760 Hans Christensen som fæster, og han blev 26. august 1761 tilskødet gården på Erik Christensen i Rugaard Enemærkes vegne for 634 rdl. Samtidig lånte Erik Christensen 200 rdl. af Lars Larsen, rytterbonde i Villestofte, som placerede pengene på sine stedbørns vegne, da det var deres arveandel. Den 11. juni 1765 fik Hans Christensen derpå skøde af Erik Christensen, der nu selv havde etableret sig som selvejer i Padesøbjerg, for 640 rdl.,

samtidig med at obligationslånet på 200 rdl. blev betalt ud. 23. december 1772 solgte Hans Christensen derpå gården videre til hustruens søstersøn Christen Laursen for 700 rdl. En del af købesummen udgjordes af en aftalt aftægtsydelse til Hans Christensen. Dette gav senere anledning til splid og retssag, idet Christian Larsen søgte at forholde Hans Christensen den aftalte aftægt.¹⁷ Det fremgår af den endelige dom ved Fynbo Landsting 28. august 1778, at købesummen på 700 rdl. omfattede gården med tilhørende hus, besætning, og videre, at Hans Christensen havde ladet en obligation på 4% forrentning blive stående, samt at Hans Christensen havde forbeholdt sig enten sit ophold ved Christian Laursens bord eller en vis årlig aftægt, hvorom der senere 19. marts 1773 var blevet oprettet en lovlig kontrakt. Christian Laursen dømtes til at fyldestgøre Hans Christensens krav og fulgtes til dørs af dommernes kraftige fordømmelse af hans adfærd. Hvorvidt Christian Laursen havde købt dyrt, således at han derfor havde svært ved at udrede sine forpligtelser, eller om han blot var en dårlig husholder og bonde får stå hen, men allerede den 26. januar 1778 solgte han gården til Sophia von Lewetzow til Billesbølle for 550 rdl. samt en bestemmelse om, at Hans Christensens aftægtskontrakt skulle overholdes af den nye ejer. Salgsbeløbet i 1778 svarede med en kapitaliseret aftægt i bedste fald til købsprisen i 1760, men der var ikke plads til nogen kursgevinst.

Matrikel nr. 16 i Fjelsted by blev på auktionen i 1760 tilslået den aktive bonde Jørgen Nielsen pr. kommission, og fæsteren hed Jesper Olsen. Da regnskabet time oprandt i sommeren 1761, kneb det åbenbart for Jørgen Nielsen at få købet af denne gård financieret. Han forsøgte derfor at gøre hofjunker Holger Sehestedt kunststykket efter, idet han søgte at sælge gården kontant gennem en udparcellering og gennem at sætte de enkelte parceller på auktion. I Baag- Vends herreds auktionsprotokol for maj 1761 kan man læse følgende:

»Anno 1761 den 13 maj blev efter foregående lovlig proklamation holdt auktion udi sognefogeden Anders Jespersens gård i Fjelsted over Jesper Olsen sammesteds hans gård af hartkorn tdr. 4-4-2-2, og blev da først prøvet auktion over bemeldte gårds separate opråb efter Jørgen Nielsens derom gjorde indretning.«

Derpå følger en udførlig beskrivelse af gården opdelt i ialt 12 forskellige parceller, og ved opråbet fremkom der tilbud på ialt 1450 rdl. for de 12 dele tilsammen.¹⁸ Altså en net sum og en net gevinst til Jørgen Nielsen, hvis salget var blevet gennemført, men her stødte den optimistiske sælger mod det eksisterende forbud mod nedlæggelse af bøndergårde, ligesom han ikke kunne tinglyse salgene og få pengene hjem, førend han selv havde betalt og fået udstedt auktionsskøde fra Holger Sehestedt. Det sidste problem havde dog nok kunnet løses, hvis salget iøvrigt havde været lovligt, men nu blev det altså stoppet.¹⁹

I stedet blev gården ved auktionsskøde af 14. januar 1762 tilskødet Jørgen Jørgensen, selvejer i Andebølle. Da denne 16. december 1785 solgte gården videre til Lars Beck på Erholm, for en købesum på 2000 rdl., overgik gården endeligt til fuld selveje. Her finder vi altså dokumenteret, at prisen i 1785 var steget til det tredobbelte af købsprisen i 1760, således at værdistigningen på dette lange sigt var stor.

Det er da også karakteristisk, at selvom det er umuligt at følge belåningen i gårdene i de første 30 år efter salget i 1760, så viser låneoptagelserne fra 1798 og frem, at man heller ikke i det efterfølgende halvthundrede år optog ret mange lån i disse tidlige selvejergårde. De tinglysninger, som findes, er spredte og omhandler nødvendig gældsætning i forbindelse med udredning af arveparter til medarvinger.

Resultatet af gennemgangen bliver da, at langt hovedparten af de 36 gårde fra Billesbølle gods, som i perioden 1760–1785 overgik til selveje, fik finansieret langt største delen af købspriserne gennem opsparing i landbefolkningen, enten ved lån fra venner og familie eller gennem egen opsparing, idet kun 10–15% af den nødvendige kapital hidrører fra tinglyste pantobligationer. Den konstaterede ulyst til at tinglyse skøder og obligationer og derved give myndighederne et indkig i ens formueforhold, har endvidere gjort det umuligt nærmere at undersøge størrelsen af de løbende renteforpligtelser, ligesom det kan konstateres, at hensigten med ikke at tinglyse værdipapirerne til en vis grad blev opfyldt, da den kilde som Sigurd Jensen drager frem, nemlig opgørelserne til kvartprocentsskatten til formuer ikke er brugbare for Vends herreds vedkommende.²⁰

Det kan imidlertid anføres, at perioden 1760–1798 endvi-

dere gav de tidligste selvejere mulighed for at konsolidere sig gennem øget opsparing og gældsnedbringelse, således at yderligere låneoptagning i perioden frem til 1860 kunne holdes på et minimum. Således måtte kun en gård ud af de gennemgåede 36 gårde på tvangsauktion i forbindelse med pengeombytningen i 1813 og landbrugskrisen 1818–28.

Dette almindelige indtryk bekræftes af Hofman (Bangs) bemærkninger i Odense amts beskrivelse fra 1843.

»I Vends herred træffer man mange velhavende selvejer-sogne, som er meget bestemte på ej at udstykke deres ejendomme, så at udstykningen her endog kunne ønskes fremmet til gavn for agerbruget«. ²¹

»Fjeldstedegnen udmærker sig ved sine velhavende bønder, der foruden deres gode drift i marken og deres virksomhed i deres humlehaver, måske af alle bønder i landet har den største sans for renlighed, orden og pyntelige boliger«. ²²

Hofjunkerens pengenød i 1760 og hans opjobning af jordpriserne gennem de særlige auktionsbetingelser medførte på kort sigt, at bønderne købte for dyrt, men på langt sigt gjorde de den bedste forretning. Den foretagsomhed, opfindsomhed og vilje til at skaffe den nødvendige kapital, som de nordfynske bønder på Fjeldstedegnen udviste i 1760, står fuldt på højde med deres samtidige standsfæller i Vestjylland og bidrager til en højst nødvendig nuancering af opfattelsen af den stavnsbundne danske bonde.

Noter

1. Sigurd Jensen, *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*. Kbh. 1950 s. 16. Hermed flyttes selvejebevægelsens begyndelse 25 år frem i forhold til tidligere forskning, der lod den begynde efter de store landboreformer i 1780'erne. Se her V. Falbe-Hansen, *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne*. Bd. I. Kbh. 1888 s. 79ff.
2. Således Jelling by. *Kronens Skøder*. Bd. V. 1731–1765 ved S. Nygaard. Kbh. 1955, s. 225ff. Hans Knudsen, *Kolding Rytterdistrikts Selvejere*. Samlinger til Jysk Historie og Topografi. IV rk. Bd. 5. 1925–27, s. 517–36.
3. Sigurd Jensen, nævnte værk, s. 12, 47f. og 53*.

4. Finn Stendal Pedersen, Fynske godser ca. 1500–1800. Fynske Årbøger 1983, s. 78ff, samt Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1757–1919. Bd. I. Kbh. 1936, s. 12–19.
5. Hans Jensen, nævnte værk, s. 20ff.
6. Hans Jensen, nævnte værk, s. 44 og 76f. V. Falbe-Hansen, nævnte værk, s. 80f.
7. Hans Jensen, nævnte værk, s. 46, samt Fridlev Skrubbeltrang, Husmand og Inderste. Kbh. 1940, s. 344ff.
8. Gunnar Olsen, Hovedgaard og Bondegaard. Kbh. 1957, s. 302.
9. Matrikel for Vends herred 1662. Rtk. RA.
10. Modelbog for Vends herred, nr. 1733. Rtk. RA.
11. Modelbog nr. 1733, Vends herred. Rtk. RA samt Auktionsprotokol for Baag-Vends herreder.
Baag-Vends herreder 1686–1798. Retsbetjente. LAO.
12. Denne og følgende oplysninger vedrørende auktionen hidrører fra den i note 11 anførte auktionsprotokol.
13. Følgende kildemateriale er benyttet til belysning af skødeudstedelse og belåningsforhold: Baag-Vends herreder 1686–1798. BII. Skøde- og panteprotokoller. nr. 1. 1742–1784. Nr. 2. 1784–98, samt navneregister til skøde- og panteprotokollerne nr. 1–6 for årene 1742–1823. 2 bd. Vends herred 1798–1919. B II. Realregister til skøde- og panteprotokollerne nr. 1–20, 1798–1863 med ældre anmærkninger-. Retsbetjente LAO. Fynbo Landstings skøde- og panteprotokoller for årene 1760–1800.
14. Se desuden jordebog fra 1756, indført i Fynbo Landstings skøde- og panteprotokol. Bd. XVIII, folio 285v ff.
15. Baag-Vends herreders justitsprotokol. Indførsel 19 oktober 1761. Baag-Vends herreder 1686–1798, Retsbetjente. LAO. Matrikel nr. 7 i Fjelsted og dens skæbne gennem tiderne kan findes nærmere beskrevet i Finn Stendal Pedersen, Fjelstedgården. En gård i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680–1900. Odense 1985.
16. Odense-Assens amtstueeregnskaber. Odense-Assens amtstuearkiv. LAO.
17. Domme ved Fynbo Landsting. Nr. 3 af 28 august 1776. Selvejer Christian Larsen i Fjelsted contra Hans Christensen sammesteds.
18. Auktionsprotokol for Baag-Vends herreder. Baag-Vends herreder. Retsbetjente. LAO. folio 199ff.
19. Forordning om jordegods af 28 januar 1682 samt forordning af 14 januar 1740. Hans Jensen, nævnte værk, side 17f.
20. Således Rtk. 2423. 738 Dokumenter angående formueskatten af 1789 i Assens, Hindsgavls og Nyborg amter. Læg II. Vends herred. Skatte- og mandtalsprotokoller ifølge forordning af 11/3 1789. RA. Heri medtages kun et yderst spredt og tilfældigt uddrag af de kendte selvejere i herredet i 1789. Sigurd Jensen, nævnte værk, s. 12f.

21. Jac. Aall Hofman (Bang), Bidrag til Kundskab om de Danske Provindsers Nærværende Tilstand i Oeconomisk Henseende. Sekstende Stykke. Odense Amt. Kbh. 1843, s. 116.
22. Samme, s. 146f. Iøvrigt mente også Aksel E. Christensen at de fynske bønder var velhavende se således hans anmeldelse af Sigurd Jensens disputats HT 11.r.III, s. 463–85.